

OMMAVIY AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA AKSIYADORLARNING HUQUQLARINI FUQAROLIK-HUQUQIY TARTIBDA HIMOYA QILISH: MUAMMOLAR VA TAKLIFLAR

Hasanov Temur Azamatovich

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15637174>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida ommaviy aksiyadorlik jamiyatlarining fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi jarayonida aksiyadorlarning huquqlari qanday kafolatlanayotgani, ushbu huquqlarning amalda qanday himoya qilinayotgani va mavjud muammolar tahlil etiladi. Shuningdek, AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi xorijiy davlatlar tajribasi asosida qiyosiy tahlil olib borilib, O'zbekiston qonunchiligi uchun dolzarb takliflar beriladi..

Kalit so'zlar: aksiyadorlik huquqi, fuqarolik qonunchiligi, OAJ, korporativ boshqaruv, investor huquqlari, huquqiy himoya, takliflar.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun kapital bozorining rivojlanishi va xususiy mulkchilik munosabatlarining kengayishi aksiyadorlik jamiyatlari, xususan ommaviy aksiyadorlik jamiyatlarining (OAJ) huquqiy maqomi va tartibga solinishi masalalarini dolzarb etmoqda. Fuqarolik huquqi – ushbu munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy sohaga aylangan. Ammo amaliyotda, ayniqsa, kichik aksiyadorlarning huquqlari yetarli darajada ta'minlanmasligi, korporativ boshqaruvdagi zaifliklar aksiyadorlik tizimining samaradorligiga to'siq bo'lmoqda.

I. AKSIYADOR HUQUQLARINING FUQAROLIK-HUQUQIY ASOSLARI VA ULARNING TA'MINLANISHI

Aksiyadorlar OAJda moliyaviy manfaatdorlikka ega bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxslardir. Ularning huquqlari kompaniyaning boshqaruvida ishtirok etish, foydadan ulush olish va jamiyat faoliyati yuzasidan axborotga ega bo'lish kabi asosiy toifalarga ajratiladi. Bu huquqlar qonunchilikda alohida kafolatlangan bo'lsa-da, ularni amalda ta'minlash masalasi muhokamaga loyiqdir.

Birinchidan, **moliyaviy huquqlar** aksiyadorlarning kompaniya daromadidan dividend olish huquqi va jamiyat tugatilganda qolgan mulkdan ulush olish imkonini nazarda tutadi. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (96-moddasi) va "Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida"gi Qonun (11-13-moddalar)da bu huquqlar aniq ifoda etilgan. Shu bilan birga, amaliyotda dividend siyosatining shaffof emasligi, aksiyadorlarga dividendlar bo'yicha oldindan ma'lumot berilmasligi va to'lov muddatlarining kechiktirilishi ko'p uchraydigan muammolardan biridir. 2022-yilda AKTAR tomonidan o'tkazilgan monitoringga ko'ra, aksiyadorlik jamiyatlarining atigi 42 foizi dividendlar to'g'risida ochiq va vaqtida axborot bergan.

Ikkinchidan, **korporativ boshqaruvda ishtirok etish huquqlari** orqali aksiyadorlar umumiy yig'ilishlarda ishtirok etish, ovoz berish, kuzatuv kengashiga nomzodlar taklif qilish imkoniyatiga ega. Bu huquqlar ustav orqali cheklanmasligi lozim. Biroq, ba'zi jamiyatlar amalda kichik aksiyadorlarning takliflarini kun tartibiga kiritish yoki ularning fikrlarini inobatga olishni sustlashtiradi. Ayrim holatlarda, umumiy yig'ilishlar to'g'risida xabarnoma qonunda belgilangan muddatdan kech berilishi, yig'ilish o'tkazish tartibining murakkabligi ham aksiyadorlar ishtirokini cheklaydi.

Uchinchidan, **axborotga ega bo'lish huquqi** aksiyadorlar tomonidan eng ko'p

buziladigan huquq turlaridan biridir. Jamiyatning moliyaviy hisobotlari, auditorlik xulosalari, yirik bitimlar haqida ma'lumotlar aksiyadorlarga yetkazilishi lozim. "Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida"gi Qonunning 14-moddasida bu huquq belgilangan bo'lsa-da, amaliyotda ko'plab jamiyatlar bu majburiyatni bajarmasligi aniqlangan. Aksiyadorlarning huquqlarini himoya qiluvchi AKTAR ma'lumotiga ko'ra, 2023-yilda 70 dan ortiq jamiyatlarda axborot bilan tanishtirish majburiyatlari buzilgan.

Shu bilan birga, mavjud qonunchilikda aksiyadorlarning huquqlari buzilganda murojaat etishi mumkin bo'lgan huquqiy mexanizmlar, jumladan, sudga murojaat qilish, aralash komissiyalar ishtirokida nizoni hal etish, vakolatli davlat organlariga shikoyat qilish yo'llari belgilangan. Ammo ushbu vositalarning samaradorligi, ayniqsa, sud amaliyotida aksiyador foydasiga qaror chiqishi holatlari ko'pchilikni qoniqtirmaydi.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolik qonunchiligining aksiyador huquqlarini muhofaza qilishdagi roli ortib bormoqda. Ammo bu huquqlarning real hayotda to'liq ta'minlanishini kafolatlash uchun normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, davlat organlari nazoratini kuchaytirish va korporativ madaniyatni shakllantirish zarur.

II. HUQUQIY HIMOYA MEXANIZMLARI: FUQAROLIK QONUNCHILIGI VA XORIJIY TAJRIBA ASOSIDA TAHLIL

Aksiyadorlarning huquqlarini real hayotda ta'minlash va ular ustidan buzilishlarning oldini olish fuqarolik-huquqiy mexanizmlarning samaradorligiga bevosita bog'liq. O'zbekiston qonunchiligida ushbu himoya vositalari mavjud bo'lsa-da, amaliyotda ular yetarlicha samarali ishlamayotgani kuzatilmoqda. Bu esa aksiyadorlik jamiyatlarida shaffoflik va ishonch muhitining yetishmasligiga olib kelmoqda. Quyida fuqarolik-huquqiy mexanizmlarining amaliyotdagi holati, muammolari hamda xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish yo'llari tahlil qilinadi.

1. Sud himoyasi samaradorligining real bahosi

Fuqarolik qonunchiligi aksiyadorlarga o'z huquqlari buzilgan taqdirda sudga murojaat qilish huquqini kafolatlaydi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksiga muvofiq, aksiyadorlar umumiy yig'ilish qarorlarining haqiqiy emasligini tan olish, dividendlar bo'yicha da'vo kiritish, jamiyat rahbariyatining noqonuniy harakatlari ustidan shikoyat qilish imkoniyatiga ega.

Biroq, 2021–2023 yillar davomida Kapital bozorini rivojlantirish agentligi tomonidan olib borilgan tahlillarga ko'ra, aksiyadorlar tomonidan kiritilgan da'volarning atigi 37 foizi ularning foydasiga hal etilgan. Bu esa sud tizimiga bo'lgan ishonchning zaiflashuvi, sudlov jarayonlarining cho'zilishi, dalillarni huquqiy baholashdagi murakkabliklar va ekspertiza sifati pastligi bilan bog'liqdir. Amaliyotda ba'zan sudlar aksiyador manfaatlaridan ko'ra korporativ rahbariyat pozitsiyasini afzal bilayotgani kuzatiladi. Bu holat aksiyadorlarning faolligini susaytiradi va fuqarolik huquqining amaliy samarasini pasaytiradi.

Shu bois, sud himoyasining institut sifatida mustahkamlanishi uchun ixtisoslashtirilgan korporativ sudlov tarkiblarini tashkil etish, korporativ nizolarni ko'rib chiqishda mustaqil ekspertlar ishtirokini qonun bilan belgilash dolzarbdir.

2. Ichki nazorat tizimining amaliy zaifliklari

O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, har bir ommaviy aksiyadorlik jamiyatida ichki audit xizmati, kuzatuv kengashi va audit qo'mitasi faoliyat yuritishi lozim. Nazariy jihatdan, ushbu tuzilmalar jamiyat faoliyati ustidan doimiy ichki nazoratni amalga oshiradi, aksiyadorlar huquqlarining buzilishini oldini oladi va korporativ mojarolarni hal qilishda vositachilik qiladi.

Ammo amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, bu organlarning ko'pchiligi faqat nomigagina mavjud: ular yirik aksiyadorlar va boshqaruv organlari ta'sirida faoliyat yuritadi. Mustaqil auditorlarning jamiyatda real vakolatga ega emasligi, kuzatuv kengashining ham raqamli islohotlardan chetda qolayotgani bu tizimni samarali himoya vositasiga aylantira olmayapti.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun kuzatuv kengashi a'zolarining kamida yarmi mustaqil nomzodlardan tarkib topishini qonuniy majburiyatga aylantirish, ichki audit hisobotlarini aksiyadorlar uchun ochiq va muntazam e'lon qilish tizimini joriy etish zarur.

3. Davlat organlarining tavsiyaviy pozitsiyasi

O'zbekiston Respublikasi Kapital bozorini rivojlantirish agentligi hamda AKTAR (Aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish tashkiloti) aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Ular jamiyatlar faoliyatini monitoring qiladi, qonun buzilishlarini aniqlaydi va zarur tavsiyalar beradi. Ammo amaliyotda ushbu organlarning vakolatlari asosan tavsiyaviy xarakterga ega bo'lib, majburiy ijro kuchiga ega emas.

Bu esa jamiyat rahbariyatining aksariyat hollarda tanqidiy tavsiyalarni e'tiborsiz qoldirishiga olib keladi. Shuningdek, ushbu tashkilotlarning resurslari va inson salohiyati jamiyatlar soniga nisbatan cheklangan.

Shu munosabat bilan, yuqoridagi tashkilotlarga qonunchilik doirasida maxsus vakolatlar berish, masalan, axborotni e'lon qilmagan yoki dividend siyosatini buzgan jamiyatlarga nisbatan ma'muriy jarimalar qo'llash vakolatini berish taklif etiladi.

4. Xorijiy huquqiy tajriba: muqobil yondashuvlar

AQShda aksiyadorlarning manfaatlarini Securities and Exchange Commission (SEC) tomonidan qat'iy tartibda himoya qilinadi. Shuningdek, aksiyadorlarga kompaniya nomidan rahbariyatga qarshi da'vo kiritish imkonini beruvchi *derivative suit* instituti mavjud. Bu fuqarolik-huquqiy institut jamiyat boshqaruvidagi korrupsion yoki noqonuniy harakatlarni oshkor qilishda samarali vosita hisoblanadi.

Germaniyada, Aktiengesetz asosida amalga oshiriluvchi "dualist tizim" — ya'ni kuzatuv kengashi va ijroiya kengashi vakolatlarining qat'iy ajratilishi — korporativ nazoratning kuchli institutidir. Bu tizim aksiyadorlar, xususan kichik aksiyadorlarning manfaatlarini hisobga olish imkoniyatini oshiradi.

Yaponiyada esa aksiyadorlar himoyasi elektron boshqaruv texnologiyalari orqali kuchaytirilgan: masofaviy yig'ilishlar, elektron ovoz berish tizimi, mustaqil direktorlar institutining mavjudligi orqali huquqlar samarali himoya qilinmoqda. Bundan tashqari, aksiyadorlik mojarolarini suddan tashqari, arbitraj orqali hal qilish amaliyoti keng tarqalgan.

5. Kompleks takliflar

Yuqoridagi tahlillar asosida, O'zbekiston huquqiy tizimida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. **Derivativ da'vo institutini** joriy qilish va uning tartibini Fuqarolik kodeksida mustahkamlash;
2. **Ichki nazorat organlari** faoliyatini mustaqil va majburiy hisobotli shaklga o'tkazish;
3. **AKTAR va Kapital bozorini rivojlantirish agentligi** vakolatlarini kengaytirish, ularga qonuniy ijro mexanizmini taqdim etish;
4. **Korporativ arbitraj va mediatsiya mexanizmlarini** qonun bilan joriy qilish;
5. **Elektron boshqaruv infratuzilmasini** rivojlantirish orqali jamiyatlar faoliyatining oshkoraligini ta'minlash.

III. KICHIK AKSIYADORLAR MANFAATLARINI HIMOYA QILISH MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Ommaviy aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlik va aksiyalar paketining konsentratsiyalashuvi kichik aksiyadorlarning huquqlarini amalda ro'yobga chiqarish imkoniyatini keskin kamaytiradi. Ular ko'pincha umumiy yig'ilish qarorlariga ta'sir ko'rsata olmaydi, ichki axborotdan bexabar qoladi yoki dividend siyosatiga nisbatan o'z fikrini bildirish imkonidan mahrum bo'ladi. Ushbu bo'limda kichik aksiyadorlar himoyasi bilan bog'liq asosiy muammolar va yechim yo'llari chuqur tahlil qilinadi.

1. Kichik aksiyadorlarning huquqiy zaifligi: O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida barcha aksiyadorlar teng huquqlarga ega deb belgilansa-da, amaliyotda katta aksiyalar paketiga ega yirik investorlar jamiyat faoliyatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Bu holat ko'p hollarda qarorlar qabul qilishda kichik aksiyadorlar manfaatlari hisobga olinmasligiga olib keladi. Masalan, 2022-yilda Kapital bozorini rivojlantirish agentligi tomonidan o'tkazilgan monitoring natijasiga ko'ra, 30 dan ortiq OAJda aksiyadorlar yig'ilishlarida qatnashganlarning 85% dan ortig'i yirik aksiyadorlar bo'lgan.

2. Axborot olish huquqi va shaffoflik muammolari: Kichik aksiyadorlar uchun jamiyat faoliyati haqida muntazam, to'liq va aniq axborot olish huquqining amalda ta'minlanmasligi eng dolzarb muammolardan biridir. "Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida"gi Qonunning 30-moddasida aksiyadorlarga axborot taqdim etish majburiyati belgilangan bo'lsa-da, bu talablar buzilishi hollari tez-tez uchraydi. Elektron axborot platformalari orqali ma'lumotlar yetkazib berilishi, ayniqsa, viloyatlarda joylashgan kichik investorlar uchun to'sqinlik tug'diradi.

3. Divident siyosatidagi noaniqlik: Jamiyatlarning dividend siyosati to'liq ochiqdanmaganligi yoki subyektiv qarorlar asosida shakllanishi kichik aksiyadorlarning moliyaviy manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi jamiyatlarda yillar davomida dividend to'lanmasligi, rasmiy sababsiz foydaning qayta investitsiya qilinishi aksiyador ishonchini kamaytiradi.

4. Xorijiy tajriba asosida yechimlar:

Germaniyada kichik aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish uchun mustaqil direktorlar instituti kuchli rivojlangan. Shuningdek, aksiyadorlar yig'ilishida ishtirok etishning elektron formatda tashkil etilishi ularning faolligini oshirgan. Shu bilan birga, **Buyuk Britaniyada** "Stewardship Code" asosida yirik investorlar kichik aksiyadorlar manfaatlarini ham inobatga olish majburiyatiga ega. Bu kodlar orqali mas'uliyatli investitsiyalash amaliyoti kuchaytirilgan.

Bundan tashqari, **Janubiy Koreyada** elektron ovoz berish va masofaviy ishtirok mexanizmlari orqali kichik aksiyadorlarning ovozi korporativ boshqaruvda e'tiborga olinadi.

5. Takliflar va xulosa: Kichik aksiyadorlar huquqlarini mustahkamlash uchun quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi:

- Jamiyatlar uchun majburiy dividend siyosatini joriy etish va ularning ochiqqligini qonun bilan belgilash;
- Axborotga ochiq kirish uchun elektron platformalarni takomillashtirish;
- Aksiyadorlarning masofaviy ishtirok va elektron ovoz berish huquqini to'liq joriy etish;
- Kichik aksiyadorlar manfaatlarini ifoda etuvchi mustaqil direktorlar kvotasini qonuniylashtirish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ommaviy aksiyadorlik jamiyatlarining fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi aksiyadorlarning huquqlarini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Biroq tahlil natijalari shuni

ko'rsatadiki, amaldagi huquqiy mexanizmlar hali ham yetarli darajada mukammal emas. Aksiyadorlarning axborot olish, dividend olish, boshqaruvda ishtirok etish kabi asosiy huquqlari ko'plab OAJlarda buzilmoqda yoki to'liq amalga oshirilmayapti.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va aksiyadorlar manfaatlarini yanada samarali himoya qilish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Qonunchilikni takomillashtirish:

“Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida”gi Qonunga kichik aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan aniq normalarni kiritish;

Axborotni oshkora e'lon qilish majburiyatiga rioya qilmagan mansabdor shaxslarga nisbatan qat'iy huquqiy javobgarlik choralarini belgilash.

2. Elektron axborot platformalarini keng joriy etish:

OAJ faoliyatiga doir barcha hisobot va qarorlar yagona davlat axborot tizimi orqali aksiyadorlarga taqdim etilishi shart;

Elektron ovoz berish tizimi joriy qilinib, aksiyadorlarning yig'ilishlarda ishtirok etishiga imkon yaratilishi lozim.

3. Xorijiy tajribani o'rganish va moslashtirish:

AQSh, Germaniya va Yaponiya tajribasida qo'llanilayotgan kuchli korporativ boshqaruv, shaffoflik, javobgarlik va mustaqil kuzatuv kengashlari instituti O'zbekiston sharoitida bosqichma-bosqich joriy qilinishi kerak;

Aksiyadorlarning huquqlarini buzgan rahbarlar va yirik aksiyadorlarga nisbatan fuqarolik javobgarligidan tashqari, ma'muriy va jinoiy choralar ham belgilanishi lozim.

4. Sud tizimi va huquqni muhofaza qilish institutlarini mustahkamlash:

Aksiyadorlarning huquqlari buzilgan taqdirda, sudlarga murojaat qilish imkoniyatlarini yengillashtirish va tezkor ko'rib chiqish tizimini shakllantirish;

Arbitraj mexanizmlarini OAJlar doirasida kengaytirish.

5. Korporativ madaniyatni rivojlantirish:

OAJlar doirasida shaffoflik va axloqiy boshqaruvni targ'ib qilish, ta'lim va axborot kampaniyalari orqali aksiyadorlarning o'z huquqlarini bilishini oshirish;

Jamiyatlarning ichki audit va nazorat mexanizmlarini kuchaytirish.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, OAJlarda aksiyadorlarning huquqlarini huquqiy jihatdan mustahkamlash nafaqat ularning manfaatlarini himoya qilish, balki O'zbekiston kapital bozorining raqobatbardoshligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va umumiy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shunday ekan, qonunchilikni takomillashtirish, institutsional islohotlarni chuqurlashtirish va xalqaro standartlarni joriy etish orqali aksiyadorlik munosabatlarini zamonaviy tamoyillarga moslashtirish dolzarb vazifadir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – 1996-yil 29-avgust, № 257-I. – O'RQ, 1996-y., №9, mod. 241.
2. O'zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi Qonuni. – 1996-yil 26-aprel, № 223-I. – O'RQ, 1996-y., №5, mod. 86.
3. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi. – 1997-yil 30-avgust, № 201-I. – O'RQ, 1997-y., №10-11, mod. 295.

4. Kapital bozorini rivojlantirish agentligi. 2022–2023 yillardagi faoliyat yakunlari bo'yicha monitoring hisobotlari. – Toshkent, 2023.
5. AKTAR (Aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish tashkiloti). 2022–2023 yillarda aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati yuzasidan tahliliy ma'lumotlar. – Toshkent, 2023.
6. Securities and Exchange Commission (SEC). Annual Report 2022. – Washington: U.S. Government Publishing Office, 2022. – URL: <https://www.sec.gov>